

*ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ԵՒ ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ*

*COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS*

ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԵԳԱՐԱՄԱ ՔԱՂԱՔ-ԵՐԿԻՐԸ¹

Խեթական տէրութեան արեւելեան երկրամասերից մէկն էր հանդիսանում Թեգարաման: Աշխարհագրական առումով այն մասն է կազմում Հայկական լեռնաշխարհի, որով եւ նրա պատմութիւնը մեզ համար կրկնակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում: Նկատի ունենալով հայ ժողովրդի ազգածագման զգալի աղբրսները վերինեփրատեան տարածաշրջանի հետ², մասնագէտները աւանդաբար հակուած են եղել նոյնացնելու «Տոււն Թորգուման» անդրեփրատեան տարածաշրջանում դեռ Ք.ա. Բ. հազարամեակից յիշատակուող Թեգարամա (ասորեստանեան Թիլ-Գարիմմու) քաղաքի հետ: «Տոււն Թորգուման» բառացիօրէն կրկնում է Աստուածաշնչում յիշատակուող Bet-Togarmaն³: Թեգարամա երկրի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը կարեւոր է նաեւ այն առումով, որ հայոց մատենագրութեան մէջ, սկսած Մովսէս Խորենացուց⁴, Հայկ

1 Հին արեւելեան գրաւոր աղբիւրներում շատ յաճախ որոշակի շրջաններ եւ նոյնիսկ պետութիւններ կրում էին իրենց գլխաւոր քաղաքի անունը:

2 Ըստ Գր. Ղափանցեանի՝ աստուածաշնչեան, հայերին խորհրդանշող Թորգարմա անունը միջնադարեան հայ գրականութեան մէջ վերափոխուել է որպէս Թորգոմ, որի որդին էր համարուում Հայկը: Ըստ հեղինակի՝ հին հայերը ապրում էին Թիլ-Գարիմմուում: Քանի որ այդ տարածքը մօտ էր Հայաստանի, դրանով է հեղինակը բացատրում այդ տարածքների հայացումը (Ք.ա. ԺԲ-Ը.) (КАПАНЦЯН, ГР., *Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия*, Ереван 1956, 141-142):

3 Եզեկիէլ, Իէ, 14; ԼԸ, 6:

4 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, *Հայոց պատմութիւն, Գիրք առաջին: Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը: Այն մասին, որ նոյի որդիների ծննդաբանութիւնը հաւասար է գալիս միմեյն Արրաեան, Նիմոս եւ Արաւ, եւ թէ Նիմոսը ոչ Բէլմ է, եւ ոչ Բէլի որդին*, Երեւան 1997, 75-76:

նահապետը կոչւում է «Թորգոմի որդի», իսկ հայ ժողովուրդը՝ «ազգն Թորգոմայ»⁵:

Թեգարամայի վերաբերեալ առաջին տեղեկութիւնները յայտնուել են Քանէսի (Նեսայի) «կապադովկիական աղիւսակներում» (Բ.ա. Ի.-Ժ.Է.): Քաղաքը առեւտրական կապեր է ունեցել տարածաշրջանի շատ բնակավայրերի հետ: Նրանցից մի քանիսը (օրինակ՝ Abu(x)uhta-ն, Kurušša, Tiburzia) կարելի է տեղորոշել Թեգարամայի մօտ⁶: Թեգարաման կարեւոր առեւտրական տարանցիկ կենտրոններից մէկն է հանդիսացել տարածաշրջանում: Առեւտրական ճանապարհը, որ սկսւում էր Ալշուրում, անցնում էր Թեգարամայով եւ հասնում Քանէս⁷: Հաւանաբար քաղաքում կար աշուրական առեւտրական գաղութ (կարում) եւ գաղութի վարչակազմ (bēt kārim)⁸:

Եթէ Քանէսի աղբիւրներում տրուած է, որ Թեգարաման բնակավայր է, ապա խեթական աղբիւրներում այն նշուած է որ-

- 5 Տե՛ս նաեւ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՐԱՍՒԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, Հայոց պատմութիւն, Երեւան 1996, 9, 15, 39, 40: Տուն Թորգոմայի հարցին առաւել մանրամասն եւ հանգամանալի անդրադարձել է ՔՈՍԵԱՆՆ Ա., Տուն Թորգոմայ (առասպել եւ իրականութիւն), Երեւան 1998, աշխատութեան մէջ: Ըստ նրա՝ «Տուն Թորգոման» պէտք է մուտք գործէր հայոց մատենագրութիւն Աստուածաշնչի միջոցով, իսկ Եփրատից արեւմուտք ընկած տարածքը՝ Մելիդ-Թեգարաման (յետագայի Փոքր Հայք), պէտք է կարեւորագոյն դեր խաղար հայկական Էթնոսի եւ պետականութեան համախմբման գործում, որպէսզի յետագայում հայոց ինքնագիտակցութեան մէջ արմատաւորուէր նախահայր Թորգոմի եւ նրա յետնորդների մասին վերյուշի տեսնով:
- 6 Ստորեւ ներկայացնում ենք այդ բնակավայրերի ամբողջական ցանկը՝ Abu[x]hta, Apaludana, Apum, Banišra, Buruddum, Durhumit, Haqa, Harranu, Hattum, Hurama, Hūrumhaššum, āl-Isurātīm, Kakaruwa, Kaneš, Kuburnat, Kurušša, Kuššara, Luhuzattiya, Mamma, Nihriya, Pahatima, Puruṣhaddum, Sukukli, Supana, Šalahšuwa, Šalatuwar, Šamišuna, Talpa, Tiburziya, Timelkiya, Wašhaniya, Wahšušana, Wilušana, Zalpa, Ziluna, Zukua (BAYRAM, S., *New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts*, Archivum Anatolicum, 3, Ankara 1997, 41-66).
- 7 BOBOKHYAN, A., *Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus*, ca. 2500-1500 v. Chr., BAR International Series 1853, 2008, S. 25, 71.
- 8 Տե՛ս BARJAMOVIC, G., *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011, 122-133, note 376): Տե՛ս նաեւ BILGIĆ, E., *Die Ortsnamen der "kappadokischen" Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens*, Archiv für Orientforschung, 15, p. 36.

պէս ե՛լ երկիր, ե՛լ քաղաք: Օրինակ՝ Խաթթիի արքայ Տելեպինու-վի (Ք.ա. 1525-1500) «Հռչակագրում» նշուում է, որ դէպի Հարաւ շարժուող Խաթթիի արքայ Խանթիլի Ա-ը (Ք.ա. մօտ 1590-1560) ճանապարհին կանգ է առնում Թագարամա քաղաքում⁹: Նոյն գրութեան մէկ այլ մասում տրուում է, որ Խանթիլիի օրօք սպանում են Շուկցիյա քաղաքի¹⁰ Թագուհուն եւ նրա երեխաներին: Նշուում է, որ մինչ այդ նրան եւ նրա ընտանիքին տարել էին դէպի Թագարամա քաղաք, որի մօտ էլ, հաւանաբար, նրանց սպանել էին¹¹: Թագարամայի վերաբերեալ տեղեկութիւն կայ նաեւ խեթական սահմանապահ հրամանատարներին տրուած հրահանգների տեքստում¹² (հաւանաբար, Առնուվանդա Ա-ի ժամանակաշրջանը (Ք.ա. ԺԵ. դարի առաջին կէս)), որտեղ նշուում են զինուորներ - Կասսիյայից, Խիմուվայից, Թեգարամայից եւ Խսուվայից¹³:

Խաթթիի արքայ Սուպպիլուլիումա Ա-ի (Ք.ա. 1344-1322)՝ Միտաննիի արքայազն Շատտիվազայի հետ կնքած պայմանագրի պատմական նախաբանում գրուում է այն մասին, որ Սուպպիլուլիումայի հօր՝ Թուդխալիյա Գ-ի օրօք (Ք.ա. 1360-1344) մի շարք երկրների հետ միասին Խաթթիին թշնամացել էր նաեւ Թեգարամա երկրի կէսը: Խէթերին յաջողուում է վերականգնել իրենց իշխանութիւնը Թեգարամայում եւ յարակից տարածքներում, սակայն ըմբոստացած երկրամասերի բնակչութեան մի մասը հեռանում է դէպի Խսուվա¹⁴: Խէթերը ներխուժում են նաեւ Խսուվա, յաղթում

9 HOUT, Th.P.J. van den, *The Proclamation of Telipinu* (1.76), in HALLO, W. - LAWSON YOUNGER, K. (eds.), *The Context of Scripture, Canonical Composition from the Biblical World*, vol. I, Leiden-New York-Köln 1997, 195. HOFFMANN, I., *Der Erlaß Telipinus*, Heidelberg 1984, 20-21.

10 Շուկցիյա քաղաքի տեղադրութեան վերաբերեալ տե՛ս DEL MONTE, G. - TISCHLER, J., *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, № VI. *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden 1978, (այսուհետ՝ RGTC, VI), 363-364.

11 Այս իրադարձութեան վերաբերեալ տե՛ս ևս HOFFMANN, I., *Der Erlaß Telipinus*, 22-23; HELCK, W., *Die Šukziya-Episode im Dekret des Telipinu*, in *Die Welt des Orients*, 15 (1984), 103-108; SOYSAL, O., *Noch einmal zur Šukziya-Episode im Erlaß Telipinus*, in *Orientalia*, 59 (1990), 271-279.

12 Keilschrifturkunden aus Boğazköi (այսուհետ՝ KUB) XIII 2 III.

13 GOETZE, A., *An Old Babylonian Itinerary*, in *Journal of Cuneiform Studies*, 1953, vol. VII, n. 2, 69. HOUWINK TEN CATE, Ph. H.J., *The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380 B.C.)*, Istanbul 1970, 67, 70.

14 BECKMAN, G., *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996, 38-39.

բոլոր այդ ուժերին¹⁵։ Սուպպիլուլիումա Ա-ի տարեգրութիւնում նշւում է, որ Խաթթիի արքան դէպի Խուրրի երկիր արշաւելու ճանապարհին կանգ է առնում Թեգարամա երկրում, որտեղ Տալպա քաղաքում զօրքերի զօրատես է անցկացնում։ Այնուհետեւ տեղի ունեցած ճակատամարտում Խաթթերը յաղթանակ են տանում, իսկ Թշնամին փախչում է դէպի Թեգարամա երկրի լեռները¹⁶։ Փաստօրէն, Տալպա քաղաքը մտնում էր Թեգարամա երկրի կազմի մէջ։ Միաժամանակ, պարզ է դառնում նաեւ, որ Թեգարաման լեռնային երկիր էր¹⁷։

Սուրսիլի Բ-ի (Ք.ա. 1321-1295) «Ընդարձակ» տարեգրութեան Թ. տարում Խաթթիի արքան, գտնուելով Թեգարամա երկրում¹⁸, այստեղ ռազմական խորհուրդ է հրաւիրում եւ որոշում կայացնում ձմեռնամուտի պատճառով եւ իր զօրավարների խորհրդով չարշաւել դէպի Հայասա (Ազգի)՝ յետաձգելով այդ ռազմական գործողութիւնը մինչեւ յաջորդ տարի։ Խաթթուսիլի Գ-ի ժամանակաշրջանի (Ք.ա. 1267-1237) գրութիւններից մէկում եւս յիշատակուած է, որ Իսուվան յարձակուել էր Թեգարամա երկրի վրայ¹⁹։

15 Կուրտալիսսա ֆաղափի զօրքերին, Արաւաննա ֆաղափի զօրքերին, Ջագիսա երկրին, Կալասա երկրին, Տիմանա երկրին, Խալիւս լեռան երկրին, Կարնա լեռան երկրին, Տուրմիտտա ֆաղափի զօրքերին, Ալիսա երկրին, Խուրմա երկրին, Խարանա լեռան երկրին, Թեգարամա երկրի կէսին, Տեպուրգիյա ֆաղափի զօրքերին, Խազկա ֆաղափի զօրքերին, Արմասանա ֆաղափի զօրքերին։

16 GÜTERBOCK, H.G., *The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II*, in *Journal of Cuneiform Studies*, 1956, 10, 93.

17 Նմանապէս նաեւ իթթական տեքստերից մէկում (Keilschrifttexte aus Boghazköi (այսուհետ՝ KBo) 12.140 Rs 8') տրուած են Թեգարամայի լեռները (հաւանաբար՝ Զիգոն Բասիլիկոն լեռները - Անտիտաւրոս լեռնաշղթայի արեւելեան ճիւղաւորութիւնը, տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ, Ս., *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»*, Երեւան 1963, 52)։

18 KBo IV 4 III 19-22 (GÖTZE, A., *Die Annalen des Mursiliš*, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft*, Leipzig 1933, (այսուհետ՝ AM) 124-125). «Տասնամեայ» տարեգրութիւնում տրուած է, որ Խաթթիի արքան գալիս է Կիցցուվատնայից (Փոքր Ասիայի հարաւ-արեւելքում), սակայն չի նշուած թէ ուր է գալիս։

19 Այդտեղ տրուած է նախկինում (Թուդիսալիյա Գ-ի օրօք) Խաթթիում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների վերաբերեալ տեղեկութիւն (LAROC-

Թեգարաման հանդիսացել է նաեւ իսթթիի կարեւոր հոգեւոր կենտրոններից մէկը: Յայտնի է Թեգարամայի Ամպրոպի աստուածը, արական եւ իգական աստուածութիւնները²⁰:

Խեթական տէրութեան անկումից (Ք.ա. 1180ականներէից) յետոյ Թեգարամայի վերաբերեալ տեղեկութիւններ կան պահպանուած ասորեստանեան աղբիւրներում, Աստուածաշնչում²¹ եւ հայկական սկզբնաղբիւրներում:

Հետազոտողների մեծ մասը Թեգարաման տեղորոշել են ներկայիս Գիւրուն բնակավայրի տեղում²², կամ Գիւրունից հարաւ՝ Էլբիստանի (Ալբիստանի) հովտում²³:

«Խեթական տէրութեան աշխարհագրութիւնը» աշխատութեան հեղինակները Թեգարաման տեղորոշում են Վերին երկրի եւ Կումմաննիի միջեւ, իսթական Դահարա (Մելաս²⁴ - Ռ.Ղ.) գետի աւազանում²⁵: Ն. Մարտիրոսեանը նոյնպէս անդադարձել է Թեգարա-

HE, E., *Catalogue des textes hittites*, Paris 1971, 267. Premier Supplement, RHA, 1-972, № 30, (CTH) 88 (KBo VI 28 obv. 12)):

20 KUB VI 45 II 66f. = 46 III 32f.; KBo XII 140 Rs. 8.

21 «14 Թորգոմայ տնից մարդիկ է, որ ձիերով, հեծեալներով ու ջորիներով լցրել են քո (Փիւնիկիայի Տիրոս քաղաքը - Ռ.Ղ.) շուկաները» (Եզեկիէլի մարգարէութիւն, Իէ. Ողբ Տիրոսի վրայ): «6 ... Թորգոմայ տունը՝ հիւսիսի կողմերից, ու բոլոր նրանց, որ նրա շուրջն են, բազմաթիւ ազգերի էլ՝ քեզ հետ» (Եզեկիէլի մարգարէութիւն, ԼԸ.: Գոգի ու Մագոգի մասին), ի Աստուածաշունչ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2007, 1316, 1330:

22 Gümrü-ը (հայ.՝ Կիրիմ, Կիրիմ) բնակավայր է Սեբաստիայի մահաճուղ: Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ա., Երեւան 1-986, 924: Այս տեղադրութիւնն առաջին անգամ առաջարկել է Է. Ֆորերը (FORRER, E., *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig 1920, 75): Տե՛ս նաեւ SANDALGIAN, J., *Thogarma, maison de Thogarma, Pays thogarmien*, in *Histoire documentaire de l'Arménie des ages du paganisme (1410 av. - 305 apr. J.-C.)*, Rome 1917, 110-120. ՔԱՍՈՒՆԻ, Է., *Նախահայկական Հայաստան*, Պէյրութ 1950, 79-80: ԱՂՈՒՑ, Ն., *Հայաստանի պատմութիւն*, Երեւան 1972, 41-42, 310: MAXWELL-HYSLOP, K.R., *Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence*, XXXVI, Iraq 1974, 150.

23 Ալբիստանի վերաբերեալ տե՛ս Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե՛ւ աշխ., 71:

24 Մելաս գետի վերաբերեալ տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ, Ս., *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»*, Երեւան 1963, 66, 100:

25 GARSTANG, J. - GURNEY, O.R., *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959, 46-48 (տե՛ս նաեւ X էջի քարտեզը, Դահարա գետի վերաբերեալ ինչպէս նաեւ 31, 34, 42, 46):

մայի տեղորոշմանը: Ըստ նրա՝ Թագարամա երկիրը գտնվում էր յետագայի Դերսիմի շրջանում եւ սահմանակից էր Իսուվային, Կասկային, Մելիդին²⁶: Գր. Ղափանցեանը տալիս է, որ Թեգարաման գտնվում էր Դիւրիգի եւ Մելիդի միջեւ²⁷: Յ. Տաշեանը Թեգարաման տեղորոշում է Կարգամիսից հիւսիս՝ Սամոսատից մինչեւ Մելիդ: Ըստ նրա՝ Թեգարաման սկզբնապէս իր մէջ էր ներառում *Kumtuh* (= Կոմագենէ), *Melite* եւ *Til-Garimmu* երկրները. աւելի ուշ այդ երկրները առանձնացան Թեգարամա երկրից²⁸: Ֆ. Կոռնելիոսն իր աշխատութեան մէջ համամիտ չէ ներկայիս Գիւրունի տեղում Թեգարամայի տեղորոշման հետ: Նա աւելի հաւանական է համարում, որ այն գտնվում էր յետագայի Կատաոնիայի տարածքում²⁹: Ի. Դեակոնովը Թեգարաման տեղորոշել է Թոխմայսու (*Մելաս - Ռ.Ղ.*) գետի հովտում, ժամանակակից Գիւրունի մօտ, Եփրատից արեւելք³⁰: Նա հաւանական էր համարում, որ Թիւ-Գարիմու անունը կապ ունէր խեթական Թալիգարիմու կամ Թարիգարիմու տեղանունին հետ³¹: Ս. Երեմեանը նոյնպէս համամիտ է, որ խեթական արձանագրութիւնների Թեգարամա քաղաքը համապատասխանում է ասսուրա-բաբելական աղբիւրների Թիւ-Գարիմուին (անտիկ աղբիւրների *Gaurenae*, ներկ. Գիւրուն) եւ հանդիսանում էր այդ երկրամասի կենտրոնը: Նա երկրամասի մէջ է տեղորոշել նաեւ Պախսուվա (ըստ հեղինակի՝ ներկ. Արաբկիր քաղաքի շրջանը) եւ Թեբուրգիա (Եփրատի աջ ափին) երկրները: Այդ երկրների միջոցով Թեգարաման Եփրատով սահմանակից

26 ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Ն., *Խայացիներու կանխագոյն պատմութեան ուրուագիծը տեղագրական ծանօթութիւններով*, Խարքերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ, (աշխ. եւ կազմեց), Նիւ Եորք 1959, 114, 118, 145: Նոյն, *Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին*, ՊԲՀ, 1961, 3-4, 102:

27 КАПАНЦЯНЪ ГР., *Историко-лингвистические работы*, 134.

28 ՏԱՇԵԱՆ, Կ. Յ., *Հաթեր եւ Ուրարտեանք*, Վիեննա 1934, 35-36:

29 CORNELIUS, F., *Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie*, *Anatolica*, I, 1967, 74.

30 ДЬЯКОНОВ, И., *Предыстория Армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по г. до н.э. хурриты, лувийцы, протоармяне*, Ереван 1968, 84, 93, 180, 229.

31 Սակայն Թարիգարիմուն Մուրսիլի Բ-ի տարեգրութիւնում յիշատակուել է որպէս լեռնանուն Կասկա երկրում (Արեւելապոնոսական լեռների շրջան): Առաւել եւս, որ նոյն տարեգրութիւնում առանձին տրուած է նաեւ Թեգարամա երկիրը (տե՛ս KBo III 4 III 58; KBo IV 4 III 19-21; AM, 80-81, 124-125):

էր Իսուվային³²: Վ. Խաչատրեանը գտնում է, որ Թեգարաման հարաւում սահմանակցել է Խուրի երկրին, իսկ արեւելքում՝ Իսուվային: Նա ենթադրել է, որ Թեգարաման գտնուել է Կիցովատնայի եւ Սամուխայի միջեւ, որ Խարանա լեռները զբաղեցրել են Թեգարամայի կէսը³³: Մ. Աստուրն ընդհանուր առմամբ համաձայն լինելով Թեգարաման Գիւրուն բնակավայրի մօտ տեղադրելու մտքի հետ, չի բացառում նաեւ, որ այն կարող էր գտնուել Մելիդին առաւել մօտ՝ ներկայիս Akçadağ (նախկին Արգառուս կամ Արկա բնակավայրի տեղում)³⁴: Զ. Միլլերը գտնում է, որ Գիւրունի տեղում Թեգարամայի տեղադրութիւնը յստակ չէ, եւ այն կարող է տեղադրուել նաեւ Մալաթիայից արեւմուտք մէկ այլ վայրում նոյնպէս³⁵: Ն. Յարութիւնեանը նոյնպէս համարում է, որ Թեգարաման (Թիլ-Գարիմմուն) գտնուել է Մելիդից հիւսիս-արեւմուտք՝ ժամանակակից Գիւրուն բնակավայրի տեղում: Համաձայն Ասորեստանի արքայ Սարգօն Բ-ի (Ք.ա. 721-705) Ժ. տարուայ տարեգրութեան՝ Թիլ-Գարիմմուն եւ Մելիդուն հանդիսացել են կամմանու երկրի քաղաքներ³⁶: Իսկ համաձայն Սինախներիբի (Ք.ա. 705-681) հատուածական մի արձանագրութեան՝ Թիլ-Գարիմմուն գտնուել է Թաբալում³⁷: Ըստ Ա.

32 ԵՐԵՄԻԱՆ, Ս., Հայ ժողովրդի կազմաւորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, 2, 35:

33 ХАЧАТРЯН, В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван 1971, 94-96. Սակայն տեքստից այդ չի բխում, այլ այն, որ դրանք (Խարանա լեռները եւ Թեգարաման) պարզապէս հարեւան տարածքներ են եղել (տե՛ս KBo I 1 Vs. 12,21; KBo I 2 I 2'; BECKMAN, G., *Hittite Diplomatic Texts*, 39):

34 ASTOUR, M., *The arena of Tiglath-Pileser III's campaign against Sarduri II (743 B.C.)*, in *Assur*, II, 1979, 5. Արգառուսի վերաբերեալ տե՛ս ԵՐԵՄԻԱՆ, Ս., Հաստատմի եւ յարակից շրջանների տեղանունների քառարան, Ա., նշ. աշխ., 404:

35 MILLER, J., *Anum-Hirbi and His Kingdom*, in *Altorientalische Forschungen*, 28 (2001), 69, n. 9.

36 АРУТЮНЯН, Н., *Топонимика Урарту*, Ереван 1985, 184. Նոյն, *Корпус урартских клинообразных надписей*, Ереван 2001, 514-515. Սարգօն Բ-ի տարեգրութեան մէջ Մելիդուն համարուել է կամմանու երկրի արքայական կենտրոնը, որի կազմում էր նաեւ Թիլ-Գարիմմուն:

37 Թաբալը գտնուել է փոքր Ասիայի հարաւ-արեւելեան մասում: Թաբալի պատմութեան վերաբերեալ տե՛ս ARO, S., *Tabal: Zur Geschichte und materiellen Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr. Ph.D. dissertation*, Helsinki 1998.

Ղարազեօզեանի՝ Թեգարաման գտնուում էր Մելիդի եւ Իստիտի-նայի միջեւ, Մելիդը եւ Թեգարաման եղել են հարեւան երկրներ, եւ Մելիդն ընդգրկուած է եղել Թեգարամա քաղաք-պետութեան կազմի մէջ: Ըստ հեղինակի՝ Թեգարաման գտնուում էր Վերին Եփրատի աջակողմեան վտակ Կարամինոնի գետաբերանի շրջա-նում՝ Եփրատի աջ ափով ձգուող եւ Սեբաստիայից Խարրանա երկրով, Կարամինոն գետի հովտով անցնող ճանապարհների հանգուցակէտում: Ըստ Ա. Ղարազեօզեանի՝ Թեգարամա կամ - Թոգարմա տեղանունն երկրորդ մասի արամա-արմա տարբերակ-ները նոյն արմատի տարբեր դրսեւորումներն են: Նրանց մէջ կարելի է տեսնել Արամ անունը: Այսինքն՝ տեղանունն նախնա-կան ձեւն է *Թեգ/Թոգ (սերմ, զարմ, տոհմ. այն մատնանշել է նաեւ բնակութեան շրջան՝ տուն կամ երկիր) Արամայ: Հետեւա-բար, տեղանունը նշանակել է Արամի տուն կամ Արամի երկիր³⁸:

Ա. Քոսեանը Թեգարամային, Մելիդին նուիրուած իր ուսում-նասիրութիւններում նշել է, որ խեթական ժամանակաշրջանում Մելիդ երկրի տարածքի մեծ մասը մտնում էր Թեգարամա երկրի կազմի մէջ: Արեւելքում այն սահմանակից էր Իսուվային³⁹: Այս տարածքում էր գտնուում նաեւ խեթական մշակութային եւ պաշ-տամունքային կարեւորագոյն կենտրոններից մէկը՝ Լա(խու)վացան-տիյեան⁴⁰: Նա նշում է, որ Խաթթիի տրոհումից յետոյ էլքիս-տան-Գիւրուն հատուածը նոյնպէս կազմել է յետխեթական շրջանի լուվիական պետականութեան ծաւալման մի հատուածը: Ա. Քո-սեանը յիշատակում է նաեւ Karahöyük, 1-3 գրութիւնը, որտեղ նշուել է Lá/i/u-ka+ra/i-ma քաղաքը, որ խեթական աղբիւրների Թա/ե-գարաման է՝ (ժամանակակից Գիւրուն)⁴¹: Ըստ նրա՝ Խաթթիի տրոհման շրջանում այստեղ հնագիտորէն աւերածութիւններ վկա-յուած չեն: Հիւսիս-բալկանեան ժողովուրդների տեղաշարժերը չեն

38 ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆ, Ա., *Թեգարամա (Թոգարմա) քաղաքի տեղորոշման հար-ցի շուրջ, ԻՂրաքի հասարակական գիտութիւնների (այսուհետ՝ ԼՀԳ),* 2011, 4, 3-11:

39 ՔՈՍԵԱՆ, Ա., *Ուշխեթական Մելիդ պետութիւնը (ըստ հիերոգլիֆային լու-վիերէն աղբիւրների),* ԼՀԳ, 1984, 6, 62: Նոյն, *Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв. до н.э. (по иероглифическим лувийским источникам),* Ереван 1994, 17.

40 RGTC, VI, 237-238.

41 ՔՈՍԵԱՆ, Ա., *Մ.թ.ա. Ժ.թ. դ. մերձաւորարեւելեան նգնաժամը եւ Հայկա-կան լեռնաշխարհը,* Երեւան 1999, 149-150:

ընդգրկել այս շրջանը. նոյնը վերաբերում է նաեւ ասորեստանեան աղբիւրների յիշատակած մուշկերի, ուրումնացիների եւ կասկերի տեղաշարժերին⁴²:

Այսպէս, համադրելով «կապադոկիական», խեթական եւ ասորեստանեան աղբիւրները՝ Թեգարաման կարելի է տեղորոշել – Վերին Եփրատի հովտում, գետի աջ ափին, Կարգամիսից (ներկայիս Զերաբլուս հնավայրի տեղում) հիւսիս, Իսուվայից (հայկական Ծոփք) արեւմուտք, Վերին երկրից հարաւ եւ Քանէսից արեւելք⁴³: Հարկ է նշել, որ մասնագէտների մեծ մասը համակարծիք են Թեգարաման Մելիտենէի արեւմուտքում (արդի Գիւրունի տեղում) տեղադրելու, որի հետ մենք նոյնպէս համամիտ ենք: Թեգարամա երկիրը, փաստօրէն, տեղադրում է յետագայի Երկրորդ Հայքի տարածքում⁴⁴:

Յետագայում Թեգարամա երկրի տարածքի մեծ մասում առաջացաւ Մելիդի (Միլիդիայի, Մելիտեայի, Մալիցիայի) Թագաւորութիւնը (այսպէս կոչուած՝ նորխեթական պետութիւններից մէկը⁴⁵), որի քաղաքներից մէկն էր Թիւ-Գարիմմուն⁴⁶: Համաձայն

42 ՔՈՍԵԱՆ, Ա., *Հուլիական պետութիւնները: Հայաստանի յարակից երկրների պատմութիւն*, Ա., Երեւան 2013, 205:

43 RGTC, VI, 383-384.

44 Երկրորդ Հայքի մասին տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ, Ս., *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի*, մշ. աշխ., 100: Բիւզանդիայի կայսր Յուստինիանոսի (527-565) քրեփոխումների համաձայն՝ նախկին Երկրորդ Հայքը վերանուանուեց Երրորդ Հայք: Թեգարամայի տարածքը համընկնում էր յետագայի Երրորդ Հայքի տարածքին: Այստեղ յիշատակուել են Մելիտենէ, Արկա, Արաքիսոն, Արիարաթիա, միւս կոմանա եւ կուկիսոն քաղաքները: Տե՛ս ԱԴՈՆՑ, Ն., *Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացութիւնը ըստ մախարարական կարգերի*, Երեւան 1987, 191-192, 198: Տե՛ս նաեւ Հայ Ժողովրդի պատմութեան *Քրեատմատիա*, Ա., Երեւան 2007, 200-201:

45 BRYCE, T., *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*, Oxford 2012, 98-110.

46 Տե՛ս նաեւ ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Գ., *Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը» եւ սեպագրական աղբիւրները (Հայկի եւ Հայկեանների առասպելի պատմականութեան եւ գարգացման փուլերի խնդիրը)*, Ի ՊԲՀ, 1992, 2-3, 37, 45-48: Հեղինակը նշում է, որ Հայկի հայր համարուող Թորգոմի բնակուելու վայրն, ըստ Աստուածաշնչի տուեալների, եղած պիտի լինի իր իսկ անունը կրող «Տուն Թորգոմայ» երկիրը, որ գտնուել է «ի ծագացն հիւսիսայ» եւ ոչ թէ հարաւում, ինչպէս Բաբելոնը: Հայկի հայրենիքն էլ, ուրեմն, ըստ այնմ, եղած պիտի լինի «Տուն Թորգոմայ» երկիրը: «Տուն Թորգոմայ» աստուածաշնչական արտայայտութիւն է. երբայեւնում՝ Beth Thogarma, յունարէնում՝ Οἶκος

Եզեկիէլ մարգարէի վկայութեան՝ Թեգարամա անուան աստուածաշնչեան տարբերակ հանդիսացող «Տուն Թորգոմա»⁴⁷ տեղադրուած է Գամեր (Գամիրք-Կապադովկիա) երկրի մօտ⁴⁷, որ նոյնպէս գալիս է հաստատելու վերոյիշեալ տեղադրութեան իսկութիւնը: Հաւանաբար, Թեգարամա երկրի կազմի մէջ են մտել նաեւ Լախովացանտիյա, Տալպա քաղաքները:

Թեգարամայի տարածքը հեռու չէր Նեսայից՝ խէթերի նախնական կենտրոններից մէկից, եւ այն նոյնպէս հանդիսացել է խէթերի բնակութեան նախնական վայրերից մէկը: Հաւանաբար, արդէն խաթթուսիւի Ա.ի օրօք (Ք.ա. Ժ. դարի Բ. կէս) Թեգարամայի տարածքը գտնուում էր խեթական պետութեան կազմի մէջ, որպէսզի ապահովէր խաթթի արքայի թիկունքը, երբ նա արշաւում էր դէպի Հիւսիսային Սիրիա: Ամենայն հաւանականութեամբ, այդ ժամանակաշրջանից էլ այն մտնում էր խեթական տէրութեան կազմում, մինչեւ նրա անկումը: Թեգարաման նաեւ ռազմավարական կարեւոր դիրք էր զբաղեցնում: Մի կողմից այն սահմանակ-

тот Ооргамá (կամ Өергамá), որ նշանակում է ոչ թէ պարգապէս «Թորգոմի տուն», այլ «Թորգոմի տուն» անունը կրող երկիրը: Ըստ հեղինակի՝ Մովսէս Խորենացու մօտ ազգային հմագոյն առասպել-աւանդութեան կորսուած մասից մի նմոյշ կամ վերյուշ է պահպանուել, որ յուշում է, թէ այդ մասում խօսուած պիտի լինէր Հայկի ու նրա որդիների ոչ թէ Բաբելոնից, այլ Հայկի բուն հայրենիքից՝ «Տուն Թորգոմայ»ից մինչեւ Հարֆ կտրած Գանապարհի մասին: Այսպէս, Թորգոմի, որպէս հայերի նախահօր, գաղափարը, յամենայն դէպս, աւելի վաղ է վկայուած, քան իրականացուել է Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութիւնը: Այն առկայ է արդէն Դ. դարի հեղինակ Եւսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնում» (ԵԻՍԵՐԻ ՊԱՄՓԻԼԵՍԱՅ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՅ, Ժամանակակամք, մասն Բ., Վենետիկ 1818, 12): Այսինքն՝ Թորգոմի՝ հայոց նախահայր լինելու գաղափարը Ե. դարի հայ մատենագրութեան մէջ ծագած մի գաղափար չէ՝ յղացած սոսկ Աստուածաշնչի թարգմանութեան ներքոյ, այլ գոյութիւն է ունեցել արդէն աւելի վաղ, նախագրական շրջանում: Իսկ այն հանգամանքը, որ Թորգոմի-տուն-Թիլ-Գարիմմու-Թեգարամա երկիրը գրտնուել է «հայ» ցեղանուն, ուրեմն եւ «Հայկ» անձնանուն հետ կապուած Հայասա երկրի մերձաւոր հարեւանութեամբ, հիմք կարող է ծառայել Թորգոմ-Հայկ եւ Թեգարամա-Հայասա գոյգերի առկայութիւնից բխող նոր եզրակացութիւնների համար: Տե՛ս նաեւ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Ա., Հայոց ազգածագման հարցեր, Երեւան 2006, 79:

47 ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ, Եզեկիէլ, ԼԸ, 5-6: Մարգարէութիւն Գոգի դէմ: Գոգի եւ Մագոգի մասին: Գոմերին ու բոլոր նրանց, որ նրա շուրջն են, Թորգոմայ տունը՝ հիւսիսի կողմերից, ու բոլոր նրանց, որ նրա շուրջն են, քաղմաթիւ ազգերի էլ՝ քեզ հետ:

ցում էր Խուրի-Միտաննի պետութեանը, միևս կողմից՝ Իսուվա երկրին: Այսպէս, Թեգարամա երկիրը կարեւոր աշխարհագրական դիրք էր զբաղեցնում. մի կողմից այստեղից ճանապարհներ էին բացւում դէպի Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտեան այլ շրջաններ, դէպի Ծոփք, միևս կողմից՝ դէպի Հիւսիսային Ասորիք եւ Հիւսիսային Միջագետք: Բացի այդ, Թեգարաման, կարծես, Խաթթիի ռազմական կենտրոններից մէկն էր, որտեղ Խաթթիի արքաները զօրատես էին անցկացնում խոշոր ռազմական միջոցառումներից առաջ: Այն հանդիսացել է նաեւ Խաթթիի կարեւոր հոգեւոր կենտրոններից մէկը:

ՌՌԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Summary

THE HITTITE CITY-STATE OF TEGARAMA

ROBERT GHAZARYAN

Tegarama was one of the eastern cities of the Hittite kingdom. In the geographic sense it fell within the Armenian Highland, which is why its history is of special interest to us. Taking into account the fact that the Armenian people had considerable ethnic ties with the upper Euphrates region, specialists have traditionally tended to identify "The House of Torgom" in the trans-Euphrates region together with the city Tegarama (Assyrian Til-Garimmu) mentioned from the 2nd millennium BC. "The House of Torgom" is a literal translation of "Bet-Togarma" mentioned in the Bible. The study of the history of Tegarama is also important because in Armenian historiography, starting from Movses Khorenatsi, the Armenian progenitor Hayk is called "Son of Torgom", and the Armenian people are referred to as "the People of Torgom".

Most researchers have placed Tegarama in or near the present town of Gürün. By comparing Cappadocian, Hittite, and Assyrian sources, Tegarama can be located in the upper Euphrates valley, on the right bank of the river, to the north of Kargamis, to the west of Isuwa, to the south of the Upper Land, and to the east of Kanes.

The territory of Tegarama was not far from Nesa - one of the first Hittite centers - and it was also one of the initial places of Hittite settlement. Tegarama also occupied a strategically important position: on the one hand it bordered on the country of Miṭṭanni, on the other hand Isuwa. Thus, the region of Tegarama occupied a significant geographic position. Roads led from here to other western regions of the Armenian Highland, to Tsopk (Soplene), as well as to northern Syria and northern Mesopotamia. It was also one of the spiritual centers of Hatti.